

Sylwia Timoszuk

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Dobra i zła sytuacja finansowa starszych wdów w Polsce

Wprowadzenie

Jedną z najważniejszych składowych sytuacji życiowej człowieka jest status materialny. Nic zatem dziwnego, że w dyskursie naukowym zagadnieniem wzbudzającym duże zainteresowanie jest pytanie o to, w jakim stopniu jednostka jest zdolna do zaspokajania swoich potrzeb za pomocą osiągniętych dochodów [Błądowski 2012].

Temat ten jest szczególnie ważny w kontekście wdowieństwa, zwłaszcza w odniesieniu do starszych kobiet. W porównaniu do wdowców i mężatek starsze wdowy mają z reguły wyższe ryzyko doświadczania trudnej sytuacji finansowej. Powstaje tu jednak pytanie, co właściwie oznacza zła czy też dobra sytuacja finansowa. Co same wdowy rozumieją pod tymi pojęciami? Udzielenie odpowiedzi na te pytania stanowi cel niniejszego artykułu. Jest to o tyle istotne, że jedynie dysponując szczegółową i rzetelną wiedzą na temat problemów finansowych owdowiałych starszych kobiet, można podejmować efektywne działania na rzecz wspierania ich w godnym przeżywaniu jesieni życia¹.

Wdowieństwo a sytuacja finansowa w starości²

Wyniki wielu badań naukowych dowodzą, że wdowieństwo wiąże się z wyższym ryzykiem doświadczania trudnej sytuacji finansowej [Bernard, Li 2006; Biro 2013; Bound et al. 1991; Cherchye, De Rock, Vermeulen 2008; Corden, Hirst, Nice 2008; Gillen, Kim 2009; Hungerford 2001; Li 2004;

McGarry, Schoeni 2005; Timoszuk 2017; 2019]. Pomimo wagi tego tematu, według wiedzy autorki, w polskiej literaturze przedmiotu pojawiło się niewiele opracowań naukowych poświęconych wdowieństwu z perspektywy kwestii społecznych bądź demograficznych w odniesieniu do ludności Polski. Były to prace A. Kurzynowskiego [1975; 2004] oraz P. Szukalskiego [2004; 2006; 2007; 2013a]³. Jest to o tyle zaskakujące, że grupa osób owdowiałych jest dość liczna. Według danych z ostatniego Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań [2011] zbiorowość ta liczyła ponad 3 mln osób, przy czym większość z nich – prawie 2 mln (blisko 6% ludności Polski) – stanowiły kobiety w wieku 65 lat i więcej⁴.

Jednym z ważnych wątków badawczych nad wdowieństwem jest próba wytłumaczenia jego powiązania z trudniejszą sytuacją finansową. Badacze wskazują kilka potencjalnych powodów tej relacji. Utrata dochodów (świadczeń) zmarłego małżonka jest jednym z nich: jej efektem jest spadek całkowitych dochodów gospodarstwa domowego. Jednak niekoniecznie jest to czynnik decydujący. W jednym z najbardziej kompleksowych badań nad sytuacją ekonomiczną osób owdowiałych – brytyjskim projekcie pt. *Financial Implications of Death of a Partner* – uwagę badaczy przyciągnął brak czytelnego związku pomiędzy pogorszeniem sytuacji finansowej a analizowanymi przez nich czynnikami, w tym dochodem. Wśród respondentów, którzy ocenili swoją sytuację finansową jako gorszą, znalazły się zarówno osoby, których dochód ekwiwalentny wzrósł, jak i takie, których dochód zmalał, przy czym zmiany te miały różne zakresy [Corden, Hirst, Nice 2008].

Śmierć małżonka może pogorszyć sytuację finansową gospodarstwa domowego poprzez obniżenie (a niekiedy całkowity zanik) ekonomicznych korzyści skali. Termin ten odnosi się do oszczędności, które powstają w gospodarstwach zamieszkałych przez więcej niż jedną osobę. Korzyści te ujawniają się poprzez zmniejszenie części kosztów w przeliczeniu na osobę [Kotowska, Panek, Sączewska-Piotrowska 2015; Szukalski 2013b]. Przykładowo koszty jedzenia czy środków higienicznych są niższe w przeliczeniu na członka gospodarstwa domowego dzięki możliwości zakupu bardziej opłacalnych opakowań czy pakietów. Dodatkowo koszty stałe (czynsz, opał na zimę itp.) rozkładają się na większą liczbę osób. Zanik ekonomicznych korzyści skali może być tym bardziej odczuwalny, im mniejsze było gospodarstwo domowe. Z tego względu interesujące byłyby dane o strukturze gospodarstw domowych starszych owdowiałych kobiet, szczególnie informacja o tym, jaki odsetek z nich mieszka samotnie. Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego (NSP) nie dostarczają takich informacji. Dane przybliżone oferuje badanie PolSenior realizowane w latach 2007–2011. Wynika z niego, że wśród starszych kobiet osoby mieszkające samotnie stanowią około 1/3 subpopulacji kobiet (tabela 1). Są to dane przybliżone, gdyż nie każda osoba w stanie wolnym to wdowa, tak jak nie każda osoba mieszkająca samotnie jest owdowiała. Z drugiej jednak strony w starszych grupach wieku zdecydowana większość kobiet w stanie wolnym to wdowy [Szatur-Jaworska 2012:421].

Tabela 1. Udział osób w stanie wolnym / mieszkających samotnie w grupie starszych kobiet

Grupa wieku	55–59	65–74	≥75
Osoby w stanie wolnym	31,8	48,2	78,6
Osoby mieszkające samotnie	11,8	26,2	32,7

Komentarz: dane dla grupy 60–64 lata nie zostały zebrane w ramach projektu PolSenior.

Źródło: [Szatur-Jaworska 2012:422].

Trudniejsza sytuacja finansowa owdowiałych osób starszych może być dodatkowo związana z niewielką możliwością zwiększania dochodów gospodarstwa domowego. Na tym etapie życia przychody zazwyczaj obniżają się z powodu ograniczenia albo zaprzestania aktywności zawodowej. Warto przy tym zauważyć, że niższe świadczenia dotyczą częściej kobiet, czego konsekwencją jest ich większe zagrożenie ubóstwem [Błądowski 2011; Karczewicz 2020;

Zaidi 2010]. W efekcie jedną z najjaskrawszych różnic w sytuacji finansowej wdów i wdowców są dysproporcje w dochodach, przy czym trudności finansowe zgłaszają częściej kobiety [Bernard, Li 2006; Corden, Hirst, Nice. 2008; DiGiacomo et al. 2013].

Zwiększenie dochodów przez starsze wdowy lub wdowców poprzez podjęcie dodatkowej pracy może być niekiedy nierealną opcją ze względu na trudności w znalezieniu zatrudnienia przez osoby starsze [Ruzik, Perek-Białas 2005; Turek, Henkens 2020]. Utrudnieniem w podjęciu pracy może być również pogarszający się stan zdrowia. Wraz z wiekiem wzrasta bowiem ryzyko zachorowalności oraz zagrożenie doświadczania wielochorobowości, czyli współwystępowania co najmniej dwóch chorób przewlekłych u jednej osoby [Robine, Cambois 2013; Salive 2013; Shakoori et al. 2020]. Wyższe prawdopodobieństwo problemów zdrowotnych przekłada się na ryzyko ponoszenia zwiększonych wydatków na lekarstwa, usługi zdrowotne i szeroko pojętą opiekę zdrowotną, co może doprowadzić do pogorszenia się sytuacji finansowej.

Na trudniejszą sytuację osób w stanie wdowim mogą się ponadto składać wydarzenia, które miały miejsce jeszcze za życia zmarłego małżonka. Przykładem może być konieczność spłaty zobowiązań finansowych zaciągniętych przez partnera lub uszczuplenie oszczędności gospodarstwa domowego, gdy wymagał on kosztownego leczenia bądź opieki, zwłaszcza długoterminowej [Corden, Hirst, Nice 2008; McGarry, Schoeni 2005]. W skrajnych przypadkach wydatki na leczenie są tak wysokie, że małżeństwo zapożycza się (niekoniecznie w banku). W efekcie po owdowieniu żyjący małżonek nie dość, że nie dysponuje już żadnymi oszczędnościami, to w dodatku musi spłacić dług.

W analizach wpływu stanu wdowiego na sytuację materialną osoby starszej większość badań skupia się na konsekwencjach negatywnych. Jednakże wdowieństwo – wbrew częstym stereotypom – może być niekiedy czynnikiem wpływającym na polepszenie sytuacji materialnej. Jednym z takich przykładów może być zniknięcie obciążenia finansowego, którego powodem było uzależnienie małżonka (nałóg alkoholowy, tytoniowy, hazardowy itp.). W takiej sytuacji osoba owdowiała może nawet odczuć poprawę poczucia bezpieczeństwa finansowego. Innym czynnikiem jest wspomniana wcześniej sytuacja, gdy zmarły małżonek wymagał kosztownej opieki. Rozważając taką sytuację wyłącznie ekonomicznie, śmierć małżonka oznacza ustanie okresu wyższych wydatków [Corden, Hirst, Nice 2008].

Metoda i dane

Analizy przedstawione w artykule stanowią fragment większego badania, które zostało przeprowadzone przez autorkę w ramach jej dysertacji doktorskiej. Jednym z celów rozprawy było zidentyfikowanie trudności finansowych, jakich doświadczają wdowy w starszym wieku [Timoszuk 2019]. Aby tego dokonać, konieczne było określenie, co w opinii badanych wdów oznacza dobra oraz zła sytuacja finansowa. Jak jest przez nie rozumiana i z czym się łączy?⁵

Prezentowane wyniki uzyskano w ramach badania jakościowego prowadzonego w ramach paradygmatu postpozytywistycznego [Norman, Yvonna 2014]. Podstawowym narzędziem, które zostało wykorzystane do zebrania materiału empirycznego, był częściowo ustrukturyzowany indywidualny wywiad pogłębiony. Jego zastosowanie było podyktowane przede wszystkim dwoma przesłankami. Po pierwsze, jest on specjalistycznym wywiadem jakościowym, którego celem jest „uzyskanie opisu świata życia respondentów oraz poznanie sposobu, w jaki interpretują oni badane zjawisko” [Kvale 2010:37, 42, 100]. Właściwość ta odpowiadała ściśle postawionym w badaniu pytaniom. Po drugie, wywiady indywidualne są odpowiednim narzędziem w przypadku tematów badawczych, które dotyczą kwestii trudnych, bolesnych, intymnych itp. Wiele zagadnień, które miały być poruszane podczas wywiadów, charakteryzowały takie cechy. Wywiady dotyczyły między innymi doświadczenia owdowienia, aktualnej sytuacji finansowej (niekiedy bardzo trudnej), problemów finansowych.

Badanie zostało ponadto oparte na metodzie wywiadu zorientowanego na problem (ang. *problem-centered interview*) [Witzel 2000], która zaleca zbieranie danych z różnych źródeł. Na zebrany materiał badawczy złożył się tym samym: kwestionariusz, częściowo ustrukturyzowany indywidualny wywiad pogłębiony⁶ oraz notatki terenowe, które były spisywane krótko po realizacji każdego wywiadu. Autorka prowadziła także dziennik badania.

Próba

W badaniu udział wzięło 25 wdów w wieku 65–79 lat, które mieszkały w Polsce i prowadziły jednoosobowe gospodarstwo domowe (tabele 2 i 3). Ważną kwestią z punktu widzenia celu badania był dobór próby wdów różniących się pod względem sytuacji finansowej, długości wdowieństwa oraz cech demo-

graficzno-społecznych (wiek, poziom wykształcenia itp.)⁷. Badanie zostało przeprowadzone w dużych oraz mniejszych miastach w województwach podlaskim i mazowieckim.

Tabela 2. Osoby objęte badaniem jakościowym – wdowy, wiek 65–79 lat, liczba = 25

Zmienna	Kategoria	Liczebność
Ocena sytuacji finansowej	Z dużą trudnością	1
	Z trudnością	9
	Raczej z trudnością	8
	Raczej z łatwością	4
	Z łatwością	3
	Z dużą łatwością	0
Poziom wykształcenia	Podstawowe	7
	Zasadnicze zawodowe	7
	Średnie	4
	Pomaturalne, policealne	2
	Wyższe	5
Potomstwo	Tak	23
	Nie	2
Podstawowe źródło dochodu	Emerytura	15
	Renta rodzinna po mężu	10
Dodatkowe źródła dochodu*	Z pracy dorywczej	7
	Wynajem pokoju/ /mieszkania	2
	Brak	16
Miejscowość zamieszkania	Warszawa	7
	Inne miasta w woj. mazowieckim	6
	Białystok	6
	Inne miasta w woj. podlaskim	6

* Uwaga: żadna z respondentek nie uzyskiwała jednocześnie dwóch dodatkowych dochodów.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Wiek i długość okresu wdowieństwa badanych wdów według województw

Kryterium		Województwo	
		mazowieckie	podlaskie
Długość okresu wdowieństwa	nie dłużej niż 3 lata	3	2
	między 3 a 10 lat	6	4
	między 10 a 20 lat	4	6
Wiek	między 65 a 72 lata	6	7
	między 73 a 79 lat	7	5

Źródło: opracowanie własne.

Badanie terenowe i analiza zebranego materiału

Wszystkie wywiady (3 pilotażowe i 25 właściwych) zostały przeprowadzone przez autorkę sam na sam z osobą badaną. Rozmowy realizowane były w domu uczestniczek badania, z jednym wyjątkiem⁸. Wywiady pilotażowe odbyły się w pierwszej połowie kwietnia 2017 r., zaś wywiady właściwe w okresie maj–lipiec 2017 r. Wszystkie rozmowy zostały nagrane, po uzyskaniu wcześniej zgody osoby badanej. Mediana długości wywiadów właściwych wyniosła 84 minuty, średnia – 87 minut, zaś odchylenie standardowe – 27 minut.

Za dobór próby do wywiadów właściwych odpowiedzialna była agencja badawcza AD Hoc. Respondentki spełniające założone kryteria były identyfikowane za pomocą bazy respondentów agencji badawczej, a następnie metodą kuli śnieżnej.

Nagrania zostały profesjonalnie transkrybowane „słowo w słowo”. Analiza materiału empirycznego została przeprowadzona z wykorzystaniem programu NVivo 11⁹. Materiał został zakodowany techniką „od dołu”, przy czym już w trakcie kodowania – ale także po zakodowaniu wszystkich transkrypcji – powstałe kody i kategorie podlegały analizie. Na ich podstawie wyłaniane były nadrzędne kategorie, a następnie główne wątki badawcze.

Wyniki

Poniżej omówiono wyniki badania, które stanowią odpowiedź na pytania postawione na wstępie artykułu. W pierwszej części zawarto opis tego, co wdowy rozumiały przez dobrą (złą) sytuację finansową. W drugiej części przedstawiono wyniki na temat wydatków, które rozmówczynie określały jako priorytetowe. Wszystkie imiona osób badanych zostały zmienione.

Dobra versus zła sytuacja finansowa

Jednym z powracających wątków w wywiadach było to, że badane wdowy nie uzależniały oceny swojej sytuacji materialnej wyłącznie od wysokości dochodu całkowitego (dochód z pracy, świadczenie emerytalne i rentowe itp.). Jakkolwiek podkreślały, że kwota ta jest ważna, to sama jej absolutna wysokość nie była elementem kluczowym. Kwestią nadrzędną była bowiem zdolność finansowa do regularnego pokrywania niezbędnych wydatków, a zatem relacja wysokości dochodu do wydatków.

Aby sytuacja finansowa była odbierana jako dobra, powinny być spełnione dwa warunki. Po pierwsze, wdowa powinna być w stanie funkcjonować bez ciągłego zastanawiania się, czy może sobie pozwolić na dany, nawet podstawowy produkt (nie musi *ogłądać każdej złotówki*). Po drugie, owdowiała kobieta powinna móc pokrywać najważniejsze wydatki w miesiącu z własnych środków finansowych, a zatem bez konieczności pożyczania pieniędzy. Pojawia się tu zatem wskazanie samowystarczalności i niezależności finansowej:

Dlatego, że mnie na te bieżące potrzeby, na wszystko starcza. Nie muszę pożyczać, nie muszę zaciągać pożyczek. I dlatego uważam, że (moja sytuacja finansowa) jest dobra.

Irena, wdowa od 8 lat

Ocena: „raczej z łatwością”,
wiek: między 65 a 72 lata.

Jak już zostało wspomniane, ważną rolę w ocenie sytuacji finansowej odgrywał stosunek wysokości dochodu do wydatków, które wdowa uznawała za niezbędne. Ta obserwacja była szczególnie widoczna w analizie polegającej na kontrastowaniu ze sobą osób o podobnych dochodach bądź ocenach sytuacji finansowej.

Porównanie 1: różna ocena sytuacji finansowej – zbliżony poziom dochodów (około 1200 PLN)

A teraz ma Pani poczucie, że starcza z miesiąca na miesiąc?

Tak, tak. Nie martwię się, że coś brakuje, czy coś takiego, nie, nie.

A czy sytuacja finansowa jest dla Pani jakimś źródłem zmartwień? Zdarzają się sytuacje, że się Pani martwi?

Ja jak mi te pięćset pięćdziesiąt (złotych) zostaje (po opłatach), to dla mnie to starcza. Po prostu na życie mi starcza.

Małgorzata, wdowa od 3 lat

Ocena: „raczej z łatwością”,
wiek: między 73 a 79 lat.

Jak Pani ocenia swoją sytuację finansową?

Źle, źle. (ściszonym głosem) Czteryście złotych mieszkanie, mam cukrzycę, mam nadciśnienie. To leki. No i wyżywienie, i dieta. Chociaż ciężko na dietę, bo to jest, bo to jest jednak mało. (...) Ciężko jest, po prostu jest ciężko.

To tak z miesiąca na miesiąc, ma Pani poczucie, że starcza?

Nie, właśnie nie (ściszonym głosem).

Barbara, wdowa od 19 lat

Ocena: „z trudnością”,
wiek: między 65 a 72 lata.

Porównanie 2: taka sama ocena sytuacji finansowej – różny poziom dochodów (różnica 1750 PLN)
Jak Pani ocenia swoją sytuację finansową?

To znaczy nie narzekam. (...) No wiadomo, chciałoby się troszeczkę więcej tych pieniędzy mieć – te tysiąc sto pięćdziesiąt złotych to nie jest dużo. No ale akurat jeszcze dziękuję za to, co mam, oby tylko gorzej nie było. Bo na razie, naprawdę, i jedzenie człowiek ma. Nie chodzi głodny. Opłaty zrobię, sobie spokojnie śpię. Leki wykupię. Tak że... zawsze te parę złotych zostanie na cokolwiek.

Stanisława, wdowa od 14 lat
 Ocena: „z łatwością”,
 wiek: między 65 a 72 lata.

Ja sobie zawsze popłacałam wszystkie świadczenia, no i nie mam jakiegś tam, nie mam biedy. Nie muszę oglądać każdej złotówki od pierwszego do pierwszego, czy mi wystarczy czy nie.

Lucyna, wdowa od 4 lat
 Ocena: „z łatwością”,
 wiek: między 65 a 72 lata.

Jak zatem widać, wyższy dochód nie gwarantował lepszej oceny sytuacji materialnej przez rozmówczynię. Ważnym elementem pozytywnej oceny było to, czy wdowa ma wystarczającą zdolność finansową do realizowania najważniejszych potrzeb wydatkowych. Pojawia się tu jednak pytanie, które potrzeby wydatkowe były uważane za najważniejsze. W wywiadach wyraźnie wybrzmiewał wątek o tym, że nie chodziło o możliwość poniesienia jakichkolwiek wydatków, realizację dowolnych potrzeb. Co więcej, niezależnie od subiektywnej oceny swojej sytuacji finansowej, wdowy wymieniały niemal dokładnie te same wydatki jako najważniejsze.

Wydatki priorytetowe

Powszechną odpowiedzią na pytanie o najważniejszy do poniesienia wydatek – udzielaną często spontanicznie i bez zastanowienia – były opłaty za użytkowane mieszkanie i nośniki energii. Wdowy miały przy tym tendencję do rozwijania szerszej wypowiedzi na temat tych kosztów. Zobowiązania finansowe związane z użytkowaniem mieszkania i nośnikami energii były postrzegane jako tak ważne, że wiele pań opłacało je od razu po otrzymaniu emerytury. Często powodem był lęk przed pojawieniem się zaległości, a w konsekwencji przed utratą lokum, prądu czy też przed eksmisją. Ten typ potrzeby wydatku wynikał zatem z obawy przed wysoce niepożądanymi następstwami, które miałyby miejsce w sytuacji za-

niechania dokonania opłat. Warto podkreślić, że wysoki (a zazwyczaj najwyższy) priorytet był przypisywany tym wydatkom nie tylko przez rozmówczynię w trudnej, lecz także w dobrej sytuacji finansowej. Subiektywna sytuacja materialna zdawała się tym samym nie odgrywać zauważalnej roli w tym, które wydatki uznawane były za priorytetowe.

Wtedy jak ja mam mieszkanie zapłacone – jak ja w tej chwili zapłaciłam mieszkanie. Dostałam szóstego rentę. Zapłaciłam mieszkanie, zapłaciłam światło – (to) ja już spokojnie sobie śpię do lipca teraz. Wiem, że mam mieszkanie zapłacone, nikt mnie nie wyrzuci. Światła nikt nie odetnie.

Stanisława, wdowa od 14 lat
 Ocena: „z łatwością”,
 wiek: między 65 a 72 lata.

Co dla Pani jest najważniejsze by zapłacić, kupić?

Mieszkanie. Najważniejsze. (...) Tak, bo się boję, by nie iść gdzieś tam, jak to się mówi? Na slumsy czy coś.

Barbara, wdowa od 19 lat
 Ocena: „z trudnością”,
 wiek: między 65 a 72 lata.

Wysoki priorytet przypisywany był także wydatkom na lekarstwa – w efekcie to właśnie wokół tych trzech grup kosztów (opłaty za mieszkanie, nośniki energii i leki) skupiały się najsilniej wypowiedzi rozmówczyń. Interesujące jest to, że większość przebadanych wdów traktowała pozostałe potrzeby wydatkowe zbiorczo. Typową wypowiedzią było stwierdzenie, że najpierw wdowa musi znaleźć środki na opłaty związane z mieszkaniem i wykupem lekarstw, a następnie z pieniędzy, której jej zostaną, stara się zaspokoić pozostałe potrzeby wydatkowe. Poniższa wypowiedź ilustruje tę postawę wdów w postreganiu priorytetowych potrzeb wydatkowych.

Bo jak ja na przykład mam tysiąc czterysta złotych emerytury, to ja najpierw opłaty robię. Zrobię opłaty, później na leki oczywiście, bo tych leków (jest), jak to się mówi, po kokardę. No i później już, ile zostaje mi (pieniędzy, tyle jest) na życie.

Wanda, wdowa od 12 lat
 Ocena: „z trudnością”,
 wiek: między 65 a 72 lata

Nieco zaskakujące wydaje się, że jako najważniejsze potrzeby wydatkowe jedynie w kilku wywiadach wspomniane zostało jedzenie. Nawet jeśli kwestia

zakupu produktów spożywczych się pojawiła, wdowy nie poświęcały jej większej uwagi. Ciekawych informacji w tym zakresie dostarczyły natomiast rozmowy zainicjowane przez pytanie o to, z których wydatków zrezygnowałyby, gdyby ich świadczenia zostały obniżone. Celem pytania było zrozumienie, które potrzeby wydatkowe są w opinii badanych osób tak niezbędne i konieczne do zrealizowania, że byłyby ponoszone nawet pomimo niższego dochodu. Okazało się, że jedynie opłaty związane z użytkowaniem mieszkania i nośnikami energii byłyby w dalszym ciągu niezmiennie realizowane przez wdowy. Tym razem w dyskusji zaczął się jednak pojawiać wątek zakupu jedzenia, który podnoszony był często w połączeniu z wydatkami na lekarstwa – rozmówczynie stwierdzały, że musiałyby dokonać wyboru pomiędzy zakupem jedzenia a leków. Decyzja taka byłaby o tyle dramatyczna, że – jak podkreślały – oba wydatki są niezbędne i rezygnacja z jednego z nich jest niemożliwa bez uszczerbku dla zdrowia.

Gdyby było tak, odpukać, że rząd nagle mówi, że obniżamy emerytury o jedną czwartą? (...) I by Pani miała tysiąc sto złotych. To, jak Pani myśli, jakby Pani wtedy funkcjonowała, jakby to (życie) się zmieniło?

No co (by) się zmieniło? No zmieniłoby się to, żeby musiała opłaty opłacić, leki kupić, a to, co końcówka (zostanie, to byłoby) na życie. I tak by musiała przeżyć. Tak żyła, tak żyła, jak mąż tylko zmarł. Mąż zmarł i miałam słabo. To tamta córka, nie powiem, że córka dla mnie coś kupi, tam dla mnie coś dadzą. (...) Tak, to pomagali. Bo tak jak nie dorabiałam, to tak wie Pani, że czasami chleb i z masłem jadłam, no.

Lucja, wdowa od 14 lat

Ocena: „z trudnością”,
wiek: między 65 a 72 lata.

W tym miejscu warto podkreślić inny ważny wątek, który pojawiał się w wielu badaniach: brak możliwości swobodnego gospodarowania wydatkami. Trudna sytuacja finansowa związana była często z tym, że wdowa nie miała pełnej zdolności finansowej, co oznaczało – używając określenia badanych – *życie z ograniczeniami* (jak zauważyła jedna z wdów).

Wystarcza mi, ale muszę się ograniczać. Nie mogę sobie pozwolić na wszystko, no nie mogę. Muszę wybierać.

Zuzanna, wdowa od 8 lat
Ocena: „raczej z trudnością”,
wiek: między 65 a 72 lata.

Zagadnienie to było o tyle istotne, że pokrywanie regularnie najważniejszych wydatków wpływało u części osób na ich poczucie spokoju i bezpieczeństwa.

Tak jak powiedziałam, że jestem w dość miarę dobrej sytuacji. Bo ja nie muszę się martwić, że przychodzi któraś data i ja nie mam na opłaty, bo to jest straszny stres po prostu. To się ciągnie potem z różnymi komplikacjami finansowymi.

Irena, wdowa od 8 lat

Ocena: „raczej z łatwością”,
wiek: między 65 a 72 lata.

A czy ta sytuacja finansowa jest dla Pani źródłem zmartwień?

Tak, tak, ja w nocy nie śpię. (...)

A dlaczego?

No bo myślę, myślę, jak zrobić, żeby żyć (smutnym głosem).

Barbara, wdowa od 19 lat

Ocena: „z trudnością”,
wiek: między 65 a 72 lata.

Życie z ograniczeniami niosło ze sobą wiele negatywnych konsekwencji. Jedną z nich było kupowanie tańszych i gorszych jakościowo produktów spożywczych, aby móc wykupić lekarstwa. Wynik ten jest spójny z przywołanym już wcześniej wątkiem dotyczącym tego, co by się stało, gdyby wdowa zaczęła otrzymywać mniejsze świadczenie emerytalne czy rentowe.

Ale tak, że jakbym miała te ostatnie sto złotych, a do zapłacenia mam rachunek, receptę. I muszę wykupić do dziewiętnastego (receptę), a dziewiętnasty się zbliża, to wykupię to (receptę). Na tamtym (na jedzeniu) będę oszczędzać. Będę kupowała chlebek i maselko.

Ewa, wdowa od 18 lat

Ocena: „raczej z trudnością”,
wiek: między 73 a 79 lat.

Na koniec warto zwrócić uwagę, że niezależnie od tego, jak badane kobiety oceniły swoją sytuację finansową (jako dobrą bądź trudną), uważały one, że nie są już w stanie ograniczyć swoich wydatków. Nie dostrzegały żadnych potrzeb wydatkowych, z których mogłyby zrezygnować. Zauważały co najwyżej drobne kwoty do zaoszczędzenia, które według nich i tak nie zmieniłyby istotnie ponoszonych przez nie kosztów.

A gdyby musiała Pani zrezygnować z opłat czy z zakupów, to z czego by Pani w ostatniej kolejności, w zupełnej ostateczności by Pani zrezygnowała?

No ja nie mam pojęcia, co Pani powiedziec. No, ja nie wiem, z czego zrezygnować, jak wszystko potrzebne. No i leki potrzebne, i światło, i wszystko potrzebne.

Elżbieta, wdowa od 16 lat

Ocena: „z trudnością”,
wiek: między 73 a 79 lat.

Dyskusja

Polepszenie sytuacji życiowej owdowiałych starszych kobiet wymaga wiedzy na temat tego, jak kształtuje się ich sytuacja życiowa. Z punktu widzenia polityk nakierowanych na walkę z ubóstwem szczególnie istotna może okazać się informacja o tym, które potrzeby wydatkowe są ważne i dlaczego, a także jakie konsekwencje niesie ze sobą pogorszenie absolutnego dochodu wdowy. Jakże zatem wnioski na temat sytuacji materialnej starszych wdów mieszkających w Polsce można wyciągnąć z zaprezentowanych wyników?

Punktem wyjścia przedstawionej analizy było określenie, co same wdowy rozumieją jako dobrą sytuację finansową. Okazuje się, że ważna była nie tyle absolutna wysokość dochodu, co jego relacja w stosunku do wydatków priorytetowych. Jakkolwiek te dwa elementy są ze sobą powiązane, to właśnie zdolność stałej realizacji najważniejszych potrzeb wydatkowych stanowiła warunek konieczny do tego, aby wdowa oceniła pozytywnie swoją sytuację materialną. W praktyce oznaczało to, że osoba otrzymująca niskie świadczenie w sensie absolutnym, ale mająca relatywnie niskie wydatki na priorytetowe potrzeby, mogła oceniać swoją sytuację materialną jako dobrą. Przez analogię, kobieta z wyższą emeryturą mogła negatywnie ocenić swą sytuację finansową, jeżeli pokrywała kosztowne potrzeby wydatkowe. Kluczowa jest tu zatem relacja między ważnymi wydatkami a dochodem. Jest to istotne w szczególności dlatego, że powstanie i utrzymywanie się dysproporcji między tymi dwoma elementami może prowadzić do deprivacji materialnej. Z tego powodu nadmierne obciążenie budżetu domowego starszych wdów wydatkami priorytetowymi jest sytuacją, która powinna spotkać się ze szczególnym zainteresowaniem władz publicznych.

Można byłoby oczekiwać, że rozmówczynie powinny istotnie różnić się pod względem wydatków, które uważały za ważne – grupa objęta analizą była heterogeniczna, ich sytuacje życiowe były bardzo różne. Mimo to wdowy określały w bardzo zbliżo-

ny sposób, które koszty mają najwyższy priorytet. Były to: obowiązkowe opłaty za użytkowanie mieszkania (czynsz, energia elektryczna, gaz itp.) oraz lekarstwa. Dość powszechnie koszty te były jednocześnie postrzegane jako najbardziej dotkliwe w budżecie domowym. Jednocześnie dopiero po realizacji priorytetowych wydatków wdowy starały się zaspokoić pozostałe potrzeby wydatkowe. Sugeruje to, że dysponowały one niewielkim marginesem finansowym na zaspokajanie innych potrzeb wydatkowych, w tym wszelkich niespodziewanych wydatków. Z punktu widzenia zabezpieczenia społecznego jest to informacja ważna, gdyż wskazuje na obszar ryzyka, którego realizacja (pojawienie się nieprzewidzianego, ale koniecznego do poniesienia wydatku) może przyczynić się do istotnego pogorszenia sytuacji materialnej starszej wdowy.

Informacje dostarczone przez zaprezentowane badanie mogą być wykorzystane w planowaniu efektywniejszych programów pomocowych skierowanych do owdowiałych kobiet. Rozważmy następujący przykład: założmy, że planowane jest wdrożenie programu skierowanego na walkę z niedostatkiem starszych wdów, którego podstawowym celem byłoby podniesienie jakości spożywanych przez nie produktów żywnościowych. Jednym z możliwych rozwiązań może być dofinansowywanie ze środków publicznych opłat za mieszkanie i media. Miałoby to za zadanie doprowadzić do uwolnienia dodatkowego zasobu finansowanego wdowy na pokrycie pozostałych potrzeb – a zatem na dobrej jakości żywność. Pytanie jednak, czy takie rozwiązanie byłoby skuteczne? Nie jest bowiem wcale pewne, czy zmniejszenie obciążenia budżetów domowych wdów w zakresie opłat za mieszkanie oraz media przełożyłoby się faktycznie na poprawę spożywanych przez nie produktów żywnościowych. Istnieje prawdopodobieństwo, że mogłyby one przeznaczyć te środki na inny cel – na przykład na prezenty dla wnuków, które to również uważane były za szczególnie istotne [Timoszuk 2019]. Sugeruje to, że być może subsydiowanie kosztów opłat za mieszkanie i media nie pozwoli na osiągnięcie założonego w programie celu. Wyniki przedstawione w artykule dostarczają jednak wskazówek, które mogą wspomóc zaprojektowanie bardziej efektywnych narzędzi. Otóż wiemy, że w pierwszej kolejności wdowy dokonują opłat za mieszkanie oraz media – sugeruje to, że być może ingerencja w tym obszarze nie ma sensu. Są to bowiem potrzeby wydatkowe o najwyższym priorytecie, które i tak zostaną zrealizowane. Oznacza to, że lepszym rozwiązaniem może być oddziaływanie bezpośrednio na wydatki na jedzenie

– wzrasta wówczas pewność, że odciążenie budżetu domowego przełoży się rzeczywiście na polepszenie jakości i różnorodności spożywanych przez wdowy produktów spożywczych. Skuteczniejszym podejściem mogłoby się zatem okazać wprowadzenie bonów, które wdowy mogą wykorzystać wyłącznie na produkty żywnościowe, czy wręcz jedynie na zakup owoców i warzyw.

Na koniec warto zaznaczyć, że sytuacja materialna owdowiałej kobiety jest zagadnieniem skomplikowanym i stanowi wypadkową wielu elementów: jej sytuacji życiowej, mieszkaniowej, zawodowej itp. Kwestie te również były analizowane w ramach tego samego badania, jednak prezentacja wyników w tym zakresie wykracza poza przedmiot niniejszego opracowania. Niemniej warto przynajmniej wymienić czynniki, które według badanych wdów miały wpływ na kształtowanie ich sytuacji materialnej. Były to przede wszystkim: utrata świadczeń małżonka wskutek owdowienia; zniknięcie wysokich kosztów związanych z np. leczeniem albo nałogiem męża po śmierci małżonka; stan zdrowia wdowy (wydatki na leczenie, lekarstwa oraz ograniczenie możliwości zarobkowania); podejmowanie dodatkowej pracy; wsparcie rodziny i znajomych (głównie dzieci, ale również rodzeństwa) [Timoszuk 2019].

Choć badanie skupiało się na sytuacji materialnej starszych wdów, nie oznacza to, że uzyskane wyniki i wnioski dotyczą wyłącznie tej grupy społecznej. Możliwe, że omówione zagadnienia są powszechne także w grupie starszych kobiet, a być może również i starszych mężczyzn. Jest to pewne ograniczenie przeprowadzonego badania. Jednakże skupienie się na starszych wdowach było działaniem zamierzonym. Jak wykazano wielokrotnie w literaturze przedmiotu, jest to grupa o jednym z najwyższych prawdopodobieństw doświadczania ubóstwa. Badanie to można zatem potraktować jako swoistą sondę, rozpoznanie sytuacji finansowej tej grupy osób w starszym wieku, która jest wyjątkowo podatna na doświadczanie biedy lub trudności finansowych.

¹ Badanie zostało zrealizowane w ramach projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w ramach konkursu PRELUDIUM, nr projektu 2016/21/N/HS4/02846.

² W artykule wykorzystano fragmenty dysertacji doktorskiej autorki opracowania [Timoszuk 2019].

- ³ Warto jednak zaznaczyć, że choć wdowieństwo rzadko pojawiało się w polskim czasopiśmiennictwie naukowym jako przedmiot szerszej analizy, to istnieją publikacje, które sygnalizują znaczenie małżeństwa i stanu wdowiego dla zagadnień demograficznych czy społecznych (por. [Halik 2002]).
- ⁴ Obliczenia własne na podstawie danych o stanie i strukturze ludności według wieku, płci i stanu cywilnego z bazy Narodowego Spisu Ludności i Mieszkań 2011. Dane odnoszą się do populacji w wieku 15 lat i więcej i nie obejmują kategorii „nieustalone” dla stanu cywilnego.
- ⁵ Zgodnie z metodyką tych badań jakościowych, które miały charakter otwarty i eksploracyjny, w początkowym etapie badań nie formułuje się na wstępie definicji i hipotez przeznaczonych do testowania (jak w badaniach ilościowych). Są one bowiem wypracowywane i udoskonalane w trakcie trwania badania [Flick 2012].
- ⁶ Wszystkie dokumenty badania znajdują się w załącznikach pracy: [Timoszuk 2019].
- ⁷ Szczególnie ważnym elementem doboru było zapewnienie jak największego zróżnicowania sytuacji finansowej badanych osób. Jak można było się spodziewać, w trakcie rekrutacji największą trudność sprawiło znalezienie wdów wystawiających pozytywną ocenę swojej sytuacji materialnej. Z tego powodu, choć pierwotnie wielkość próby została zaplanowana na 24 osoby, podjęto decyzję o dołączeniu rozmówczyni, która znajdowała się w bardzo dobrej sytuacji finansowej. Tym samym ostateczna próba składała się z 25 wdów.
- ⁸ W tym przypadku, na prośbę osoby badanej, wywiad nie został przeprowadzony w jej mieszkaniu. Odbył się on w miejscu publicznym przez nią wskazanym, które umożliwiło komfortową i intymną atmosferę rozmowy.
- ⁹ Technika analizy materiału empirycznego opierała się przede wszystkim na wytycznych zawartych w publikacjach G. Gibbasa [2011], M.B. Milesa i A.M. Hubermana [2000] oraz M. Mynarskiej [2009].

Bibliografia

- Bernard A., Li C. [2006], *Death of a spouse: The impact on income for senior men and women*, Statistics Canada, Ottawa.
- Biro A. [2013], *Adverse effects of widowhood in Europe*, „Advances in Life Course Research”, 18(1), s. 68–82, doi:10.1016/j.alcr.2012.10.005
- Błądowski P. [2011], *Sytuacja ekonomiczna i potrzeby opiekuńcze osób starszych w Polsce*, w: *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, PolSenior, „Polityka Społeczna”, numer specjalny.
- Błądowski P. [2012], *Sytuacja materialna osób starszych*, w: *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, red. M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błądowski, Termedia Wydawnictwa Medyczne, Poznań.
- Bound J., Duncan G.J., Laren D.S., Oleinick L. [1991], *Poverty dynamics in widowhood*, „Journal of Gerontology”, 46(3), s. 115–124, <https://doi.org/10.1093/geronj/46.3.S115>
- Cherchye L., De Rock B., Vermeulen F. [2008], *Economic well-being and poverty among the elderly: An analysis based on a collective consumption model*, „European Economic Review”, 56(6), <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2012.05.006>

- Corden A., Hirst M., Nice K. [2008], *Financial implications of death of a partner*, Working Paper No. ESRC 2288 12.08, Social Policy Research Unit, University of York.
- DiGiacomo M., Davidson P.M., Byles J., Nolan M.T. [2013], *An integrative and socio-cultural perspective of health, wealth, and adjustment in widowhood*, „Health Care for Women International”, 34, s. 1067–1083, doi:10.1080/07399332.2012.712171
- Flick U. [2012], *Formułownie pytania badawczego*, w: *Projektowanie badania jakościowego*, red. U. Flick, Seria Niezbędnik Badacza, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gibbs G. [2011], *Analizowanie danych jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gillen M., Kim H. [2009], *Older women and poverty transition*, „Journal of Applied Gerontology”, 28(3), <https://doi.org/10.1177/0733464808326953>
- Halik J. [2002], *Stan cywilny a niektóre cechy gospodarstw osób starszych – problem samotności*, w: *Starzy ludzie w Polsce – Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, red. J. Halik, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Hungerford T.L. [2001], *The economic consequences of widowhood on elderly women in the United States and Germany*, „The Gerontologist”, 41(1), s. 103–110, <https://doi.org/10.1093/geront/41.1.103>
- Karczewicz E. [2020], *Struktura wysokości świadczeń wypłacanych przez ZUS po waloryzacji w marcu 2020 roku*, Departament Statystyki i Prognoz Aktuarnych, Zakład Ubezpieczeń Społecznych, Warszawa, <https://www.zus.pl/>, dostęp: 04/09/2020.
- Kotowska I.E., Panek T., Sączewska-Piotrowska A. [2015], *Sytuacja materialna gospodarstw domowych osób starszych, w: Rynek pracy i wykluczenie społeczne w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza Społeczna 2015. Raport tematyczny*, red. I.E. Kotowska, Rada Monitoringu Społecznego, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa.
- Kurzynowski A. [1975], *Wdowieństwo – problem gerontologii społecznej*, w: *Starzenie się i starość w badaniach gerontologicznych w Polsce. Pamiętnik I Zjazdu Naukowego Polskiego Towarzystwa Gerontologicznego, Warszawa 2–3 grudnia 1974 r.*, red. J. Piotrowski, Polskie Towarzystwo Gerontologiczne, Roczniki Gerontologiczne, Warszawa–Wrocław.
- Kurzynowski A. [2004], *Wdowieństwo jako faza życia rodzinnego*, w: *Samodzielność ludzi starych z perspektywy medycyny i polityki społecznej. Dotychczasowe doświadczenia UE i Polski*, Materiały konferencyjne, Oddział Mazowiecki PTG, Warszawa.
- Kvale S. [2010], *Prowadzenie wywiadów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Li C. [2004], *Widowhood: Consequences on income for senior women. Analytical paper, analysis in brief*, Statistics Canada, Ottawa.
- McGarry K., Schoeni R.F. [2005], *Widow(er) poverty and out-of-pocket medical expenditures near the end of life*, „Journal of Gerontology: Social Sciences”, 60B(3), s. 160–168, <https://doi.org/10.1093/geronb/60.3.S160>
- Miles M.B., Huberman A.M. [2000], *Analiza danych jakościowych*, Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok.
- Mynarska M. [2009], *Methodology of the research: Qualitative interviews*, w: *Individual fertility choices in Poland*, red. M. Mynarska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, zasób internetowy, <http://stat.gov.pl>, dostęp: 9.04.2013.
- Norman K.D., Yvonna S.L. [2014], *Metody badań jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Robine J.M., Cambois E. [2013], *Healthy life expectancy in Europe*, „Population, Societies”, 499, s. 1–4, <https://doi.org/10.3917/popsoc.499.0001>
- Ruzik A., Perek-Białas J. [2005], *Barriers for employment of older people – the case of Poland*, Paper presented at the 7th European Sociological Association Conference, „The ESA Research Network on Ageing in Europe. Poland 2005”, http://www.ageing-in-europe.de/torunpapers/ESA_RN_Ageing_Torun2005_Ruzik.pdf, dostęp: 1.09.2020.
- Salive M.E. [2013], *Multimorbidity in older adults*, „Epidemiologic Review”, 35, s. 75–83, doi:10.1093/epirev/mxs009
- Shakoori I.S., Aslam F., Ashraf G., Akram H. [2020], *Understanding chronic disease risk factors and multimorbidity*, „International Journal Of Community Medicine And Public Health”, vol 7, no 5, doi: 10.18203/2394-6040.ijcmph20201556
- Szatur-Jaworska B. [2012], *Sytuacja rodzinna i więzi rodzinne ludzi starych i osób na przedpolu starości*, w: *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, red. M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błądowski, Termedia, Poznań.
- Szukalski P. [2004], *Wdowieństwo w starszym wieku w Polsce jako problem demograficzny*, w: *Samodzielność ludzi starych z perspektywy medycyny i polityki społecznej. Dotychczasowe doświadczenia UE i Polski*, Materiały konferencyjne, Oddział Mazowiecki PTG, Warszawa.
- Szukalski P. [2006], *Wdowieństwo w starszym wieku w Polsce*, „Gerontologia Polska”, 14, s. 63–70.
- Szukalski P. [2007], *Owdowienie jako zdarzenie demograficzne – ujęcie długookresowe*, w: *Małżeństwo. Etyka. Ekonomia*, red. E. Ozorowski, R.C. Horodeński, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Szukalski P. [2013a], *Owdowienia*, w: *Małżeństwo: początek i koniec*, red. P. Szukalski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szukalski P. [2013b], *Społeczno-ekonomiczny kontekst zmian instytucji małżeństwa w powojennej Polsce. Małżeństwo: początek i koniec*, red. P. Szukalski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Timoszuk S. [2017], *Wdowieństwo a sytuacja materialna wdów w starszym wieku w Polsce*, „Studia Demograficzne”, 2(172), <https://doi.org/10.33119/SD.2017.2.4>
- Timoszuk S. [2019], *Sposoby gospodarowania wydatkami przez starsze wdowy w Polsce*, praca doktorska, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa.
- Turek K., Henkens K. [2020], *How skill requirements affect the likelihood of recruitment of older workers in Poland: The indirect role of age stereotypes*, „Work, Employment and Society”, 34(4), s. 550–570, doi:10.1177/0950017019847943
- Witzel A. [2000], *The problem-centered interview. Forum Qualitative Sozialforschung / Forum*, „Qualitative Social Research”, 1(1, art. 22).
- Zaidi A. [2010], *Poverty risks for older people in EU countries – an update*, Paper presented at the Policy Brief January (II), European Centre for Social Welfare Policy and Research, Vienna.